

भाषिक संरचनामा महिलाको भूमिका

डा. अम्बिका रेग्मी

ambikaregmi@gmail.com

लेखसार

भाषा मानव ज्ञानको सञ्चारको साधन हो। यो मूलतः ध्वनि, शब्द, वाक्य र सङ्कथन (पाठ) जस्ता अवयवले संरचित हुन्छ। यस्तो भाषिक संरचनाको संरक्षण र नवपरिवर्तन वा विकासमा महिलाहरूको अहम् भूमिका रहेको हुन्छ। परम्परागत पितृसत्तात्मक सोचका कारण उनीहरूको भूमिकालाई ऐतिहासिक रूपमा नै अवमूल्यन गर्दै उनीहरूले प्रयोग गरेको भाषिक संरचनालाई मानकबाट विचलित र शक्तिहीन मानिँदै आइएको छ। यसले महिलाको सञ्चारलाई सीमान्तकृत गर्दै भाषिक असमनाता सृजना गरेको छ। यसै परिप्रेक्षमा विगतमा भएगरेका अध्ययनका निचोडका आधारमा महिलाहरूको भाषिक संरचनामा रहेको भूमिकाबारे चर्चा गर्नु यो लेखको उद्देश्य हो। मूलतः द्वितीयक तथ्याङ्कलाई गुणात्मक र सामाजिक-भाषिक दृष्टिकोणका आधारमा विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ। भाषिक भिन्नताको एउटा प्रमुख कारकतत्त्व भनेको लैङ्गिकता पनि हो। महिलाको भाषा वा भाषा र लैङ्गिकतालाई न्यूनता, प्रभुत्व, भिन्नता, विरोधाभास र गतिशीलता जस्ता विभिन्न दृष्टिकोणबाट विद्वानहरूले हेरेका छन्। मानक भाषाको संरक्षक र नवपरिवर्तनका संवाहकको रूपमा रहे पनि महिलाको भूमिकालाई न्यायोचित मूल्याङ्कन नेपाल सहित विश्वमै गर्न सकिएको छैन। महिलाले विशेष अवस्थामा पुरुषले भन्दा फरक भाषिक संरचनाको प्रयोग गरेको पाइन्छ। सामाजिक शक्ति गतिशीलतामा महिलाहरू पछाडि परेका

लेखक भाषाविज्ञान समाजको अध्यक्ष हुनुहुन्छ।

छन्। नेपालको सन्दर्भमा न्यायपूर्ण समाज सृजना गर्नका लागि भाषिक संरचनाको प्रयोगको दृष्टिबाट महिलालाई भेदभाव गर्नु हुँदैन।

शब्दकुञ्जी

लैङ्गिकता, भिन्नता, न्यूनतम प्रतिक्रिया, मौखिक आक्रमण

विषय प्रवेश

भाषा सञ्चारको एउटा प्रमुख साधन हो। यसका संरचना र प्रकार्य गरी दुई पाटा हुन्छन्। भाषाको संरचनामा ध्वनि, शब्द, वाक्य र पाठजस्ता कुरा पर्छन्। भाषाले मानव ज्ञानको प्रतिनिधित्व र सञ्चार गर्ने काम गर्छ। भाषाले मानव ज्ञानलाई शब्द, वाक्य र पाठहरूको तहमा प्रतिनिधित्व गर्दछ। ध्वनिको सहयोगले शब्दको तहमा र व्याकरणको सहयोगले वाक्य वा पाठको तहमा ज्ञानको सञ्चार हुने गर्छ। भाषा सामाजिक वस्तु हो। भाषिक संरचनाको प्रयोग विभिन्न प्रकार्यहरू पूरा गर्नका लागि महिला र पुरुषले गरिराखेका हुन्छन्। परम्परागत दृष्टिकोणअनुसार भाषाको संरचनामा महिलाको भूमिकालाई नगन्य मानिएको पाइन्छ। वास्तविकता भने यस्तो कदापि होइन। भाषिक संरचनाको निर्माणमा महिलाहरूले अहम् भूमिका खेलेका हुन्छन्। तर उनीहरूको यस्तो भूमिकालाई ऐतिहासिक रूपमा नै न्यायोचित मूल्याङ्कन गरेको पाइँदैन। विभिन्न कारणले गर्दा महिलाहरूले भाषिक संरचनामा परिवर्तन गर्दछन्। त्यो परिवर्तनले मानक संरचनाको रूपमा मान्यता पाएको पाइन्छ। विगतका केही समाजभाषावैज्ञानिक अध्ययनले

महिलालाई मानक भाषाको संरक्षक वा पहेरेदारको रूपमा उभ्याएका छन् भने आधुनिक अनुसन्धानले नयाँ सामाजिक र द्विभाषी सन्दर्भहरूमा भाषालाई अनुकूलन गर्दै भाषिक संरचनामा परिवर्तन गर्नेमा महिला अग्रपङ्क्तिमा रहेको देखाएका छन्। यो नै महिलाको भाषिक संरचनामा रहेको भूमिका हो। विश्वसमाजमा यसका उदाहरणहरू प्रशस्त पाइन्छन्। अङ्ग्रेजी भाषिक समुदायमा यो विषयमा गहन अध्ययन भएका छन्। तैपनि नेपाललगायत विश्वका प्रायः सबै देशहरूमा भाषाका व्याकरणात्मक, कोशीय, पदावली र वाक्यरचनात्मक मानकलाई महिलाहरूको सञ्चारलाई सीमान्तकृत गर्ने ध्येयले पितृसत्तात्मक परम्पराहरूको रूपमा लिइएको छ। बोलाइ र लेखाइमा रहेको महिलाको भाषिक प्रयोगलाई प्रायः पुरुष-परिभाषित मानकबाट विचलनको रूपमा लिइएको छ र उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषिक संरचनालाई शक्तिहीन प्रयोग मानिएको छ। यसले गर्दा सामाजमा महिला र पुरुषको बिचमा असमानता कायम रहेको पाइन्छ। नेपालको संविधानले समतामूलक समाजको सृजना गर्ने कल्पना गरेको छ। यसले भाषाको रूपमा गरिने भेदलाई पनि अन्त्य गर्ने लक्ष्य राखेको छ। नेपालका भाषाहरूको सन्दर्भमा भने यस्तो अध्ययन त्यति गहन रूपमा भएको पाइँदैन। महिलाले प्रयोग गर्ने भाषिक संरचनालाई केवल अन्तर्निहित लैङ्गिक भिन्नताको रूपमा स्वीकार नगरी तिनीहरूको विकास कसरी भयो, तिनहरूको प्रयोग कसरी गरिन्छ र तिनीहरूले परम्परागत लैङ्गिक भूमिकाहरूलाई कसरी कायम गरेका छन् भन्ने कुराको विश्लेषण गर्नु नितान्त आवश्यक छ। यसैले यस लेखको मुख्य उद्देश्य भनेको भाषाको संरचनाका प्रमुख अवयवको रूपमा रहेका व्याकरणीय, ध्वन्यात्मक र शब्दगत ढाँचाको विकासमा महिलाले खेलेको भूमिकाको विश्लेषण गर्नु हो। विशिष्ट उद्देश्यमा भाषिक संरचनाको प्रयोगमा लैङ्गिक भिन्नताका बारेमा चर्चा गर्नु, महिलाले प्रयोग गर्ने भाषिक विशेषताको बारेमा चर्चा गर्नु, महिलाको भाषिक संरचनाका बारेमा प्रमुख दृष्टिकोणको समीक्षा गर्नु, भाषिक संरचनामा महिलाको भूमिकाका विभिन्न पक्षका बारेमा छलफल गर्नु

र नेपाली भाषाको सन्दर्भमा लैङ्गिकताको बारेमा चर्चा गर्नु रहेका छन्।

यथार्थमा भाषा सामाजिक रूपमा निर्मित हुन्छ र यसभित्र सामाजिक यथार्थतालाई प्रतिविम्बित र रूपान्तरण गर्नका लागि महिलाको अहम् भूमिका रहेको हुन्छ। यस लेखलाई भाषिक संरचनाको प्रयोगमा के कस्तो लैङ्गिक भिन्नता रहन्छ ? महिलाले प्रयोग गर्ने भाषिक संरचनाका के कस्ता विशेषता रहेका छन् ? लैङ्गिक भाषिक भिन्नता, विशेषतः महिलाले प्रयोग गर्ने भाषिक संरचनालाई भाषाविद्हरूले के कसरी बुझ्ने प्रयास गरेका छन् ? भाषिक संरचनामा महिलाको भूमिका के कस्तो रहेको छ ? नेपाली भाषाको सन्दर्भमा लैङ्गिकताको के कस्तो अवस्था रहेको छ ? जस्ता अनुसन्धान प्रश्नमा केन्द्रित गर्न खोजिएको छ।

यस लेखलाई आठ खण्डमा विभाजन गरिएको छ। खण्ड एकमा समस्या कथनसहित लेखको उद्देश्यका बारेमा चर्चा गरिएको छ। खण्ड दुईमा अनुसन्धान विधिका बारेमा चर्चा गरिने छ। खण्ड तीनमा भाषिक संरचनाको प्रयोगमा लैङ्गिक भिन्नताका बारेमा चर्चा गरिएको छ। खण्ड चारमा महिलाले प्रयोग गर्ने भाषिक संरचनाका विशेषताहरूका बारेमा चर्चा गरिएको छ। खण्ड पाँचमा महिलाको भाषिक संरचनाका बारेमा प्रमुख दृष्टिकोणको समीक्षा गरिएको छ। त्यसपछि खण्ड छमा महिलालाई भाषाको संरक्षक तथा नवप्रवर्तकको रूपमा छलफल गरिएको छ। खण्ड सातमा नेपाली भाषा र लैङ्गिकताका बारेमा चर्चा गरिएको छ। खण्ड आठमा निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ।

अनुसन्धान विधि

यो लेखमा गुणात्मक वा मिश्रितविधि सामाजिक भाषिक दृष्टिकोण अपनाइएको छ। पद्धतिमा प्रायः पूर्वकार्यको समीक्षा, भाषिक तथ्याङ्कको विश्लेषण, र सञ्चारमा शक्ति गतिशीलताको आलोचनात्मक मूल्याङ्कनलाई संयोजन गरिएको छ। समय र श्रोतलाई मध्यनजर गरी द्वितीयक तथ्याङ्क सङ्कलन गरी विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ। द्वितीयक तथ्याङ्कको मूल श्रोतहरूमा मायरहोफ (२००९

ई. पृ. २०१-२३७), रेग्मी (२०७९) र रेग्मी (२०२१ ई. ए र बी) पर्दछन्। यो लेखमा निर्माणवादी दृष्टिकोणबाट भाषिक संरचनामा महिलाको भूमिकाको विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ। यो दृष्टिकोणले भाषा र लैङ्गिकतालाई दैनिक अन्तरक्रियामा प्रयोग भएको भाषाको संरचना उपजको रूपमा लिएको छ।

भाषिक संरचनाको प्रयोगमा लैङ्गिक भिन्नता

लिङ्ग (sex) भनेको जैविक कोटि (biological category) हो। यसले महिला र पुरुषबिचको शारीरिक भिन्नतालाई जनाउँछ। लिङ्ग शरीर विज्ञानको कुरा हो। यसैले यो स्थायी र विश्वव्यापी हुन्छ। लैङ्गिकता (gender) सामाजिक र सांस्कृतिक कोटि (social and cultural category) हो (मायरहोफ, २००९ ई. पृ. २०२)। सामान्य भाषा-विज्ञानमा लैङ्गिकतालाई नामपदको व्याकरणात्मक कोटिको रूपमा परिभाषित गरिएको छ। तर समाज भाषाविज्ञानमा भने लैङ्गिकतालाई व्याकरणात्मक मानिदैन। नेपाली भाषामा जस्तै पुलिङ्ग वा स्त्रीलिङ्गका आधारमा उद्देश्य र विधेयको बिचमा व्याकरणात्मक मेल पाइन्छ। यस्तो मेललाई समाजभाषाविज्ञानमा लैङ्गिकता मानिएको छैन (रेग्मी, २०७९, पृ. ३)। लैङ्गिकता भनेको सामाजिक क्रियाकलापका आधारमा निर्माण गरिएको सामाजिक पहिचान (social identity) हो। मानिसले यस्ता कुरा समाजबाटै सिक्छन्। समाजमा प्रचलित नियम, कानून, जातजाति वा व्यक्तिगत आग्रह वा पूर्वाग्रहले पनि सामाजिक पहिचानलाई प्रभावित पारेको पाइन्छ। समाजमा प्रयोग हुने केही भाषिक संरचनालाई महिलासँग जोडी पुरुषको भन्दा कमजोर वा फरक मानिने गरेको पाइन्छ। बेलायती समाजमा महिलाको जिब्रो (बोली)लाई पाठाको पुच्छरको हल्लासँग तुलना गर्दै उखान बनाइएको पाइन्छ। चिनिया र नेपाली समाजमा आइमाईका कुरा नसुनु भन्ने उखान भेटिन्छ। महिलालाई भेदभाव गरिएका उखानहरू संसारका विभिन्न समाजमा अझै पनि पाइन्छन्। हेब्रु समाजमा महिलालाई पुरुषभन्दा नौगुणा बढी गफाडी (talkative) को रूपमा लिएको पाइन्छ।

भाषिक संरचनाको प्रयोगमा लैङ्गिक भिन्नता पाइन्छ। यस्ता भिन्नतालाई दुई वर्गमा विभाजन गरिएको छ।

विशेष लैङ्गिक भिन्नता

महिला वा पुरुष एउटा निश्चित लिङ्गका वक्ताले प्रयोग गर्ने भाषिक विशेषतालाई विशेष लैङ्गिक भिन्नता (exclusive gender differences) भनिन्छ। नेपाली र नेपालमा बोलिने विभिन्न मातृभाषामा नातागोतासम्बन्धी शब्दावली पाइन्छन्। किराती मुन्दुममा महिलालाई उच्च स्थानमा राखिएको र किराती भाषामा लिङ्गका आधारमा वाक्य संरचना नभएको कुरा तारामणि राईले किराती भाषाको समाजशास्त्र नामक लेखमा जानकारी दिएका छन् (राई, २०२३ ई. पृ. १७)। नेपालीमा लोग्ने र स्वास्नी भन्ने-बित्तिकै पुरुष र महिला भन्ने बुझिन्छ। फुपूले भनेको भन्दा महिला भन्ने कुरा बुझिन्छ। भुजेल भाषामा पाइने सबै नातागोतासम्बन्धी शब्दले महिला वा पुरुष बुझाए पनि 'हौं' भन्ने शब्दले भाइ र बहिनी दुबैलाई बुझाउँछ। यो शब्द लैङ्गिक-तटस्थ (gender neutral) छ। अङ्ग्रेजी भाषाको अयगकप्ल भन्ने शब्दले महिला र पुरुष दुवैलाई बुझाउँछ। न्युजिल्याण्डमा बोलिने मौरी भन्ने भाषामा 'तेइना' भन्ने शब्द बालबालिकाकालागि प्रयोग हुन्छ। यो शब्द पुरुषले प्रयोग गर्दा भाइ भन्ने बुझिन्छ भने महिलाले प्रयोग गर्दा बहिनी भन्ने बुझिन्छ (मायरहोफ, २००९ ई. पृ. २०३)। यस्ता शब्दले प्रत्यक्ष सूचक (direct index) को काम गर्दछन्। लैङ्गिक भिन्नता द्रविड भाषा परिवारको कुरुख भाषामा क्रियापदको रूपमा पनि देखिन्छ। यो भाषा नेपालमा पनि बोलिन्छ। 'तिमी आऊ' भन्ने अभिव्यक्तिका लागि श्रोता पुरुष भएमा बार्दय, वक्ता र श्रोता दुवै महिला भएमा बार्दिन् र वक्ता पुरुष र श्रोता महिला भएमा बार्दी भन्ने क्रियापदको प्रयोग हुन्छ। लैङ्गिकताले भाषिक वर्णनमा पनि प्रभाव पारेको पाइन्छ।

अधिमान्य लैङ्गिक भिन्नता

सामान्यतया प्रत्यक्ष रूपमा लिङ्गलाई सङ्केत गर्ने वा एउटा लिङ्गले मात्र विशेषरूपमा प्रयोग गर्ने भाषिक

विशेषता भेटाउन गाह्रो पर्दछ। तैपनि कुनै लिङ्गका वक्ताले अर्को लिङ्गका वक्ता भन्दा कमवेशी प्रयोग गर्ने भाषिक विशेषता भने सजिलै भेटिन्छन्। तिनीहरूलाई अधिमान्य लैङ्गिक भिन्नता (Preferential gender differences) भनिन्छ। पहिले पहिले पुरुषले बोल्ने भाषामा बढी भेटिने विशेषतालाई पुरुषपरक भिन्नता र महिलाको भाषामा विशेषरूपमा भेटिने विशेषतालाई महिलापरक भिन्नताको रूपमा भाषाशास्त्रीहरूले वर्णन गरेको पाइन्छ। तर आजभोलि यस्तो प्रकारको वर्णन पाइँदैन। महिला र पुरुषलाई छुट्याउने भाषिक विशेषतालाई छुट्टै दृष्टिकोणबाट हेर्न थालिएको छ। वक्ताले पुरुष भएका कारणले नभई पुरुषत्वको उदाहरण प्रस्तुत गर्नका लागि एउटा परिवर्त्य (variant) अर्को परिवर्त्य भन्दा बढी प्रयोग गरेको पाइन्छ। त्यस्तो परिवर्त्यलाई पुरुषत्वको विशेष चिन्ह (emblem या masculinity) भनिन्छ (मायरहोफ, २००९ ई. पृ. २०६)। यस्तो परिवर्त्यलाई उच्च मानिने र यसले आत्मार्थ सम्बन्ध (reflexive relationship) देखाउने गरेको पाइन्छ।

महिलाले प्रयोग गर्ने भाषिक संरचनाका केही विशेषता

भाषा र लैङ्गिकताका बारेमा विद्वानहरूले महिला र पुरुषले प्रायः प्रयोग गर्ने लैङ्गिक सञ्चारका ढाँचाहरूका बारेमा गहिरो अध्ययन गरेका छन्। यस्ता ढाँचाहरूको प्रयोग भने व्यवहारमा एउटै लिङ्गका हरेक मानिसले प्रयोग गरेको भने पाइँदैन। भनाइको मतलब के हो भने महिलाले प्रयोग गर्ने भाषिक संरचनाका पक्षहरू पुरुषले प्रयोग गरेको कमै पाइन्छ। यिनै कुरालाई ध्यानमा राखी केही लैङ्गिक सञ्चारका ढाँचाहरूको प्रयोगमा पुरुष र महिलाको भूमिकाको तुलना गर्दै महिलाले प्रयोग गर्ने भाषिक संरचनाका केही विशेषताहरूलाई पहिचान गर्ने प्रयास गरिएको छ।

न्यूनतम प्रतिक्रिया (minimal responses) को प्रयोग

न्यूनतम प्रतिक्रियाहरू भनेका सही (right), ठिक छ (ok), हो (yeah), मम्म (mhm), उ-हु (u-huh) जस्ता

शब्दहरू वा ध्वनिहरू हुन्। यिनीहरूले सञ्चार अन्तरक्रियामा संलग्न व्यक्तिहरूहरूको ध्यानलाई जनाउँछ (सेग्लफ, १९७२ ई.)। सेग्लफका अनुसार अन्तरक्रियामा संलग्न व्यक्तिहरूले निरन्तर समन्वित रूपमा कुराकानी सुनिरहेको भनेर देखाउनका लागि यस्ता न्यूनतम प्रतिक्रियाहरू प्रयोग गर्छन् (सेग्लफ, १९७२ ई., पृ. ३८०)। न्यूनतम प्रतिक्रिया भनेका यस्ता शब्दहरू हुन्, जसको प्रयोग श्रोताले वक्तालाई कुराकानीमा संलग्नता व्यक्त गर्न वा वक्तालाई बोलिरहनका लागि प्रोत्साहन दिनका लागि प्रयोग गर्दछन् (फेलेजी, १९९५ ई., पृ. १८६)। नेपाली भाषामा अँ, हो, जस्ता शब्द प्रयोग भएको पाइन्छ। अन्तरक्रियात्मक कार्यहरूको लागि प्रयोग गरिने न्यूनतम प्रतिक्रियाहरूको प्रयोगको अध्ययनले महिलाहरूले अनौपचारिक कुराकानीबाहेक पुरुषहरूको तुलनामा उच्च आवृत्तिमा न्यूनतम प्रतिक्रियाहरू प्रयोग गर्छन् भनेर देखाएको छ। साथै पुरुष र महिलाबिच न्यूनतम प्रतिक्रियाहरूको कार्यमा कुनै महत्त्वपूर्ण भिन्नता छैन। यद्यपि अनौपचारिक कुराकानीमा प्रयोग गरिएका न्यूनतम प्रतिक्रियाहरू बढी विघटनकारी (disruptive) देखिन्छन्। पुरुषको तुलनामा न्यूनतम प्रतिक्रियाहरूको प्रयोग अत्यधिक हुनु पनि महिलाले प्रयोग गर्ने भाषिक संरचनाको प्रयोग हो।

प्रश्नहरूको प्रयोग

पुरुष र महिलाहरू कुराकानीका क्रममा प्रश्नहरूको प्रयोग भिन्न उद्देश्यका लागि गर्दछन्। महिलाहरूले प्रायः सम्बन्ध निर्माण गर्न, समर्थन व्यक्त गर्न र वार्तलापलाई प्रोत्साहित गर्न प्रश्नहरू प्रयोग गर्छन् भने पुरुषहरूले व्यावसायिक श्रेष्ठता कायम गर्न, थप जानकारी खोज्न वा स्वतन्त्रता कायम राख्न प्रश्नहरू प्रयोग कम गर्दछन्। महिलाहरूले प्रायः सामाजिक वार्तलापमा पुरुषहरूभन्दा बढी प्रश्नहरू सोध्छन् भने पुरुषहरूले प्रतिस्पर्धात्मक वातावरणमा बढी प्रश्नहरू सोध्न सक्छन्। पछिका अध्ययनले महिला तथा पुरुषले गर्ने प्रश्नमा खासै अन्तर नभएको देखाएका छन्।

वार्तालापमा पालो लिने

(Turn taking in conversations)

पुरुष-महिलाको बिचमा कुराकानी चल्दा पालो लिने कुराले प्रायः सामाजिक शक्ति गतिशीलतालाई प्रतिविम्बित गर्दछ। विशेष गरी महिलाहरूसँग पुरुषहरूले कुराकानीमा बढी बाधा पुर्याउँछन् वा प्रभुत्व जमाउँछन् भने महिलाहरूले बढी सहयोगी र सहजीकरणका रणनीतिहरू प्रयोग गर्छन्। यसमा कुराकानीको प्रवाह व्यवस्थापन गर्न वा वक्तालाई प्रोत्साहन दिन मौखिक फिलरहरू (जस्तै, 'हो', 'हम') र सहयोगी अवरोधहरू प्रयोग गरेर बढी 'सहयोगी' पालो लिने प्रयोग गर्छन्। यसको विपरीत पुरुष वक्ताहरूले कुराकानीलाई नियन्त्रणमा लिने उद्देश्यले बढी 'प्रतिस्पर्धी' शैली अपनाउन सक्छन्। कुराकानीमा पालो लिँदा पुरुषहरूको आफ्नै बिन्दुमा केन्द्रित हुने वा मौन बस्ने प्रवृत्ति देखिन्छ भने महिलामा पालो लिने चाहना दृढ देखिन्छ। यसले कुराकानीमा जटिल रूपहरूलाई जन्म दिन्छ। यी ढाँचाहरू विश्वव्यापी छैनन् र परिस्थितिको औपचारिकता, सहभागीहरूको सामाजिक स्थिति तथा कुराकानीको लक्ष्यजस्ता सन्दर्भबाट प्रभावित हुन सक्छन्। मिश्रित-लिङ्ग अन्तरक्रियाले परम्परागत लिङ्ग भूमिकालाई नै सहयोग गरेको पाइन्छ।

वार्तालापको विषय परिवर्तन

पुरुषहरूले प्रायः नियन्त्रण वा विशेषज्ञता प्रदर्शन गर्न विषय परिवर्तनहरू प्रयोग गर्छन् भने महिलाहरूले सम्बन्ध बढाउन र सहमति निर्माण गर्न कुराकानी प्रयोग गर्छन्। एउटै लिङ्ग भएका मानिसहरूको कुराकानीमा पुरुषले महिलाको तुलनामा धेरै चोटी वार्तालापको विषय परिवर्तन गरेको पाइन्छ। महिलाले भने आफ्नो कथनलाई अघिल्लो वक्ताहरूलाई जोड्छन् र एकअर्काको विषयहरू विकास गर्छन् भन्ने पनि अध्ययनले देखाएको छ। पछिल्लो समयमा अमेरिकन जोडीमा गरिएको अध्ययनले पुरुषको तुलनामा महिलाले वार्तालापका विषय दुईगुणा बढी उठाएको देखाएको छ। २० औं शताब्दीको प्रारम्भमा गरिएका

अध्ययनहरूले राजनीतिमा पुरुषहरूले र घर परिवार र लुगाका विषयमा महिलाहरूले बढी विषय परिवर्तन गर्ने कुरा देखाएका थिए। तर हालैका अध्ययनहरूले सहकर्मी जस्ता समान सामाजिक भूमिकाहरूमा पुरुष र महिलाहरू समान रूपमा कुराकानी गर्ने निष्कर्ष निकालेका छन्। विशेष काम सम्बन्धित कुरामा भने लैङ्गिक भिन्नताहरू कम हुन्छन्।

आत्म-प्रकटीकरण (Self expression)

पुरुष र महिलामा आत्म-अभिव्यक्ति गर्ने तरिका फरक हुन्छ। यसलाई धेरै हदसम्म सामाजिकीकरण प्रक्रियाले प्रभावित पारेको हुन्छ। महिलाहरूले प्रायः बढी भावनात्मक अभिव्यक्ति (मुस्कुराउने र कुरा गर्ने) देखाउँछन् तथा पुरुषहरूले बढी रिस देखाउँछन् वा 'स्वतन्त्र आत्म-अवधारणा' कायम राख्छन्। महिलाहरूले सामान्यतया उच्च आत्म-जागरूकता र अधिक गहन भावनात्मक अनुभवहरू प्रकट गर्छन् भने पुरुषहरूले भावनाहरू तीव्र रूपमा महसुस गर्न सक्छन्। तर तिनीहरूलाई सकेसम्म मनभित्र नै राख्छन्। महिलाहरू उच्च उत्तेजनात्मक भाषाको प्रयोग गर्दछन्। छोटकरीमा भन्ने हो भने पुरुषको तुलनामा महिलामा आत्म-प्रकटीकरणको चाहना बढी हुन्छ। उनीहरूले अरूसँग आफ्ना समस्या र अनुभवहरू प्रकट गर्छन्। प्रायः सहानुभूति प्रदान गर्छन्। यसैअनुसारको भाषाको प्रयोग गरिन्छ।

मौखिक आक्रमण

गालीगलौज, अश्लीलता र निषेधित भाषाको प्रयोग गर्नुलाई मौखिक आक्रमण भनिन्छ। केही अध्ययनले महिलाको तुलनामा पुरुष मौखिक रूपमा बढी आक्रमक देखाएका छन्। पुरुषहरूले प्रायः रिस वा निराशा व्यक्त गर्न कडा गालीगलौजका शब्दहरू प्रयोग गर्ने र आक्रामक मौखिक व्यवहारमा संलग्न भएको देखिन्छ। तिनीहरूसँग अश्लील शब्दहरूको पोको नै हुन्छ। महिलाहरूले पनि नजिकका साथीहरू बिच स्वतन्त्र रूपमा अश्लील शब्दहरू

प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ। रतौलीमा महिलालहरूले अश्लील शब्दको खोलो नै बगाउँछन्। नेपालको सन्दर्भमा हेर्ने हो महिलाले प्रयोग गर्ने अश्लिलता शिक्षा, सामाजिक अवस्था र जातिजस्ता कुरामा भर पर्छ। तैपनि महिलाले त्यति धेरै अश्लील वा गालीगलौजका शब्दहरू प्रयोग गरेको पाइँदैन। सामान्यतया, महिलाहरू गालीगलौजको आक्रामकता प्रति बढी संवेदनशील हुन्छन् भने पुरुषहरूले कडा र बढी आक्रामक भाषा बढी प्रयोग गर्छन्। विशेष गरी पुरुषको समूहमा पुरुषहरूले प्रायः गालीगलौजलाई सौहार्दताको सङ्केतको रूपमा प्रयोग गर्छन्। महिलाले रिस जस्ता भावनाहरूलाई नियन्त्रण गर्नका लागि पुरुषहरूको तुलनामा आक्रामक मौखिक आक्रोश व्यक्त गर्ने कुरा पनि अनुसन्धानले देखाएको छ।

विषमलिङ्गी सम्बन्ध

विषमलिङ्गी सम्बन्धमा पुरुष र महिलाहरूले प्रयोग गर्ने भाषा फरक हुन्छ। भिन्नता प्रायः लिङ्गको लक्ष्यको आधारमा फरक हुन्छ। सामान्य रूपमा महिलाहरूले सम्बन्ध र आत्मीयता निर्माण गर्न भाषा प्रयोग गर्छन् भने पुरुषहरूले प्रायः स्थिति स्थापित गर्न र समस्याहरू समाधान गर्न भाषा प्रयोग गर्छन्। द्वन्द्वको अवस्थामा महिलाहरूले प्रायः तर्कहरूलाई सम्बन्धमा फराकिलो मुद्दाहरूसँग जोड्छन् भने पुरुषहरूले सामान्यतया बढी प्रत्यक्ष, तार्किक दृष्टिकोण प्रयोग गर्छन् वा माफी माग्छन्। महिलाहरूले भावनाहरू व्यक्त गर्न अतिरिञ्जित विशेषण र क्रियाविशेषणहरू जस्तै, 'सुन्दर', 'यति राम्रो' प्रयोग गर्दछन् भने पुरुषहरूले बढी स्पष्ट विशेषणहरू प्रयोग गर्न सक्छन्। विषमलिङ्गी जोडीहरूले प्रायः यौन सञ्चारमा फरक शैलीहरू देखाउँछन्। पुरुषहरूले अपशब्द प्रयोग गर्ने सम्भावना बढी हुन्छ र दुवै लिङ्गहरूले आरामदायी घनिष्ठ वातावरण सृजना गर्न आफ्नो भाषालाई अनुकूल बनाउँछन्। पुरुषहरूले कुराकानीलाई जानकारी दिनका प्रयोग गर्दछन् भने महिलाहरूले कुराकानीलाई सम्बन्ध स्थापना गर्न र आत्मीयता निर्माण गर्न प्रयोग गर्छन्। पुरुषले सार्वजनिक रूपमा आफ्ना भावना व्यक्त गर्ने र

महिलालाई आफ्नो परिवार र साथीहरू बिचमा आफ्ना भावनाहरू व्यक्त गर्ने गरेको पाइन्छ। महिलाको भाषा प्रायः सम्बन्ध र समानतामा केन्द्रित हुन्छ भने पुरुषको भाषा प्रायः प्रतिस्पर्धात्मक सामाजिक मान्यताहरूबाट प्रभावित हुन्छ।

सुनाइ र ध्यान

अनुसन्धानले सुन्ने र ध्यान दिने कुरामा फरक लैङ्गिक भिन्नता देखाउँछ। महिलाहरू प्रायः समानुभूतिपूर्ण, मानिस-उन्मुख सुन्ने र बारम्बार गैर-मौखिक सङ्केतहरू मन पराउँछन्। पुरुषहरूले तथ्य-आधारित, समय-उन्मुख, र लक्ष्य-उन्मुख दृष्टिकोण प्रयोग गर्छन्। महिलाहरूले सामान्यतया बढी सुन्ने रणनीतिहरू प्रयोग गर्छन् र उच्च संलग्नता कायम राख्छन् भने पुरुषहरू प्रायः प्रत्यक्ष सन्देशहरूमा ध्यान केन्द्रित गर्छन्। महिलाहरूले प्रायः भावना तथा एकताका लागि राम्रोसँग सुन्छन् भने भने पुरुषहरूले प्रायः तथ्यहरू र समस्याहरू समाधान गर्नका सुन्छन्। महिलाहरूले बढी सक्रियरूपमा सुन्ने सङ्केतहरू 'हो' जस्ता मौखिक प्रतिक्रियाहरू प्रयोग गर्दछन्।

प्रभुत्व र अधीनता

पुरुषहरू आफ्नो हैसियत कायम राख्न आफैँमा केन्द्रित कथाहरू भन्न रुचाउँछन् भने महिलाहरू आफ्नो शक्तिसँग कम चिन्तित छन्, र त्यसैले तिनीहरूका कथाहरू आफ्नै वरिपरि होइन, अरूको वरिपरि घुम्छन्। आफूलाई वरपरका मानिसजस्तै स्तरमा राखेर महिलाहरूले आफ्नै कथाहरूमा आफ्नो भूमिका कम गर्ने प्रयास गर्छन्। यसले तिनीहरूसँगको सम्बन्धलाई बलियो बनाउँछ।

शिष्टता

महिलाहरूले सामान्यतया अरूको भावनाप्रति चासो देखाउँछन्। त्यसैले उनीहरूले भाषाका बढी सकारात्मक शिष्टाचार र विनम्र रूपहरू प्रयोग गर्छन्। तर पुरुषहरूले प्रायः बढी प्रत्यक्ष र जानकारीमूलक भाषा प्रयोग गर्छन्।

महिलाहरूले प्रायः पुछ्छे प्रश्न प्रयोग गरेको पाइन्छ। पुरुषहरूले बढी प्रत्यक्ष र कम औपचारिक भाषा अपनाउन सक्छन्। शिष्टाचार वक्ताको भन्दा सन्दर्भ र श्रोताको लिङ्गबाट धेरै प्रभावित हुन्छ। महिलाले सकारात्मक शिष्टाचार भाषाको प्रयोग सम्बन्ध निर्माण, अनुमोदन र एकतामा केन्द्रित हुन्छ। नेपालीमा अनिश्चितता कम गर्न बढी विनम्र रूपहरू जस्तै 'होइन र?' र 'सायद', जस्ता शब्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ। महिलाहरू प्रायः अन्य महिलाहरूसँग बढी विनम्रतापूर्वक बोल्छन् भने पुरुषहरूले श्रोताको लिङ्गको आधारमा आफ्नो विनम्रता स्तर अनुकूलन गर्न सक्छन्। महिलाको बोली पुरुषको तुलनामा बढी रूढिवादी र शिष्ट हुन्छ। महिलाहरू कोमल स्वभावका हुन्छन् भने पुरुषहरू कडा स्वभावका हुन्छन् भन्ने मान्यता छ। महिलाको भाषा पुरुषको तुलनामा बढी 'मानक' मानिन्छ।

महिलाले प्रयोग गर्ने भाषाकाबारे विभिन्न दृष्टिकोण

महिलाले प्रयोग गर्ने भाषाका सन्दर्भमा विभिन्न दृष्टिकोण पाइन्छन्। तिनीहरूमा न्यूनता, प्रभुत्व, भिन्नता, लैङ्गिक विरोधाभास र सामाजिक शक्ति गतिशीलताका दृष्टिकोणहरू चर्चामा रहेका छन्। यिनीहरूको विस्तृत चर्चा जेनिफर कोट्सको महिला, पुरुष र भाषा नाम गरेको पुस्तकमा गरिएको पाइन्छ (कोट्स, २०१६ ई.)।

न्यूनता (deficit) दृष्टिकोण

सन् १९६० र ७० को दशकमा नारीवादी भाषा-वैज्ञानिकहरूले लैङ्गिक प्रश्नहरूको आधारमा भाषाको प्रयोगको अध्ययन सुरु गर्नुभन्दा करिब चालिस वर्ष पहिले महिलाहरूको भाषिक संरचनाका बारेमा सन् १९२२ मा अटो जेस्पर्सनले आफ्नो दृष्टिकोण राखेका थिए (जेस्पर्सन, १९२२ ई.)। उनको दृष्टिकोणलाई न्यूनता (deficit) को दृष्टिकोण मानिन्छ। उनले पुरुषको भाषालाई मानक र महिलाको भाषालाई कमजोर (deficient) मानेका थिए। उनले महिलाको भाषा स्वाभाविक रूपमा कमजोर, कम परिष्कृत र पुरुषको भन्दा कम नवीन हुने जनाएका थिए।

उनको तर्कअनुसार महिलाहरूले साना वा अनावश्यक शब्दावलीहरू प्रयोग गर्ने, 'खाली' विशेषण/ क्रिया-विशेषणहरूमा भर पर्ने र सोचविचार नगरी बोल्ने, प्रायः वाक्यहरू अधूरा छोड्ने गर्नाले भाषा कमजोर हुन गएको थियो। पछिका अध्ययनमा उनको विचारको आलोचना गर्दै र महिलालाई कमजोर भन्ने सोचाइलाई समस्याको रूपमा लिँदै लैङ्गिकताका आधारमा देखिने भाषाको भिन्नतालाई समाजमा शक्तिको भिन्नताको रूपमा लिइयो।

जेस्पर्सनको पछि रोबिन लेकफले भाषा र महिलाको स्थान नामक आफ्नो लेखमा लैङ्गिक सिद्धान्त प्रस्तुत गरेकी छन्। यो सिद्धान्तअनुसार समाजमा महिलालाई पुरुषका तुलनामा कमजोर, बढी अस्थायी भाषा ('महिलाको भाषा') प्रयोग गर्न सामाजिक मान्यता दिन्छ। उनको भनाइअनुसार महिलाहरूले प्रयोग गर्ने भाषिक रूपहरूले उनीहरूको अधीनस्थ भूमिकालाई प्रतिबिम्बित गरेको हुन्छ। यति मात्र नभएर यस्तो भाषा प्रयोगले महिलाप्रतिको भेदभावलाई थप बल पुऱ्याएको पाइन्छ। महिलाले प्रयोग गर्ने भाषामा पुछ्छे प्रश्न, प्रश्नमा आरोही अनुतान र कमजोर निर्देशनहरू प्रयोग भएका पाइन्छन्। सन् १९८० तिरका ओबार र एटकिन्स जस्ता अनुसन्धानकर्ताहरू महिलाले प्रयोग गर्ने भनिएको भाषा शक्तिहीन भाषा लिङ्ग-विशिष्ट होइन भनेका छन्। यस्तो भाषाको जन्म शक्तिको अभावमा भएको हो। त्यसपछि फिसम्यानको 'प्रभुत्व' र टानेनको 'भिन्नता' दृष्टिकोणहरू देखा परे। यी दुबै दृष्टिकोणले महिला र पुरुषको बीचको शक्ति असन्तुलनको प्रभावलाई उजागर गरेका छन्।

प्रभुत्व (dominance) दृष्टिकोण

१९७० र १९८० को दशकको अन्त्यतिर पामेला फिशम्यानले भाषाले पितृसत्तात्मक वा प्रभुत्वमा आधारित शक्ति संरचनाहरू लागु गर्ने उपकरणको रूपमा कसरी काम गर्छ भन्ने बारेमा अध्ययन गरेकी थिइन्। उनको भनाइअनुसार कुराकानीको असमानताले सामाजिक शक्ति असन्तुलन प्रतिबिम्बित गर्ने बताएकी छन्। पुरुषहरूले मौनता, प्रतिक्रियाको

अभाव र कुराकानी नियन्त्रणमार्फत् महिलामाथि प्रभुत्व जमाउँन खोज्छन् । यसले महिलाहरूलाई शक्ति प्राप्त गर्नका लागि प्रश्नहरू प्रयोग गर्न बाध्य पाउँछ । यसलाई प्रभुत्व (dominance) दृष्टिकोण भनिन्छ ।

भिन्नता (difference) दृष्टिकोण

डेबोरा ट्यानेन (Deborah Tannen) ले भिन्नता सिद्धान्त (वा जेन्डरलेक्ट सिद्धान्त) प्रतिपादन गरेका छन् । यस सिद्धान्तअनुसार पुरुष र महिलाहरूले बाल्यकालको सामाजिकरणले दिएको आकारअनुसार फरक भाषा संरचनाको प्रयोग गर्छन् । यो भिन्नतालाई पदानुक्रमिकभन्दा सांस्कृतिक रूपमा लिइन्छ । महिलाहरूले सम्बन्ध र आत्मीयता (एकता) निर्माण गर्न सञ्चारको प्रयोग गर्छन् भने पुरुषहरूले यसलाई स्थिति र स्वतन्त्रता (शक्ति) स्थापित गर्न प्रयोग गर्छन् । यसले गर्दा प्रायः गलत सञ्चार हुन जान्छ ।

लैङ्गिक विरोधाभास (gender paradox) दृष्टिकोण

प्रसिद्ध अमेरिकी भाषाशास्त्री विलियम लाबोभले लैङ्गिक विरोधाभास दृष्टिकोण अगाडि सारेका छन् । उनको यो दृष्टिकोणअनुसार महिलाहरूले सामान्यतया सामाजिक स्थिति सङ्केत गर्न पुरुषहरूभन्दा छिटो प्रतिष्ठित र मानक भाषाको रूप प्रयोग गर्छन् । यसको विपरीत महिलाहरूले सचेत जागरूकताको स्तरभन्दा तल रहेका नयाँ स्थानीय (गैर-मानक) परिवर्तनहरू अपनाउने वा सुरु गर्ने नेतृत्व पनि गर्छन् । अर्को शब्दमा महिलाहरूले स्पष्ट रूपमा तोकिएका सामाजिक-भाषिक मानदण्डहरूलाई पुरुषले भन्दा बढी परिपालना गर्छन् । तर त्यस्ता मानदण्डहरू स्पष्ट रूपमा तोकिएको छैन र त्यस्ता मानदण्डहरू पुरुषहरूभन्दा कम महिलाले परिपालन गर्दछन् । अर्थात् यस्तो अवस्थामा महिलाहरू प्रायः नयाँ स्थानीय भाषा रूपहरू प्रयोग गर्न तर्फ लाग्दछन् । उनले १९६३ मा गरेको मार्थाको दाखबारी अध्ययनले महिलाहरू सामान्यतया मानक रूपहरू तर्फ नै केन्द्रित भएको पाइएको छ । तर स्थानीय संस्कृतिसँग

पहिचान गर्ने कुरामा भने परिवर्तनको नेतृत्व महिलाले गरेको कुरा देखाएको छ उनको भनाइअनुसार भाषामा देखिने लैङ्गिक भिन्नताहरू नियमित छैनन् र तिनीहरू समाज र लैङ्गिकताबाट दुरोरूपमा प्रभावित छन् ।

सामाजिक शक्ति गतिशीलता (power dynamics) दृष्टिकोण

सामाजिक शक्ति गतिशीलताको दृष्टिकोणमा समाजमा महिलाहरूको भूमिका अधीनस्थ खालको हुन्छ । यस्तो अधीनस्थतालाई महिलाले भाषिक संरचनाको प्रयोगबाट देखाउने शिष्टाचार, हेजिङ र अनिश्चितताले प्रतिविम्बित भएको हुन्छ । यसको आधिकारिक रूपमा व्याख्या गर्न भने गाह्रो हुन्छ । माथि नै भनिए जस्तै महिलाहरूले सम्बन्ध र आत्मीयता निर्माण गर्न भाषा प्रयोग गर्छन् । प्रायः महिलाले पुछ्छे प्रश्नहरू, अप्रत्यक्ष भनाइ (जस्तै मन त किन नहुनु र भाग्यमा नै छैन) र तीव्रताहरू प्रयोग गर्छन् । पुरुषहरूले भने प्रायः स्वायत्तता र प्रभुत्व स्थापित गर्न प्रत्यक्ष र दृढ भाषा प्रयोग गर्छन् । रोबिन लेकफले प्रतिपादन गरेको आधारभूत सिद्धान्तले महिलाको भाषालाई कमजोर अथवा शक्तिहीन मान्छ । यसले महिलाको अधीनस्थ सामाजिक स्थितिलाई बलियो बनाउँछ । वार्तालाप वा छलफलमा भाषाका विनम्र रूपहरू प्रयोग गर्दछन् । आफूले राख्ने कुरालाई सिधै राख्दैनन् । समाजले महिलालाई अधिकारविहीनको रूपमा लिने गर्दछ । महिलाले प्रायः यो कुरा यही हो नभनी 'मेरो विचारमा' जस्ता पदावलीको प्रयोग गरी टकरावबाट बच्न चाहन्छन् । तर समाजले यसलाई महिलाको कमजोरीका रूपमा लिने गर्छ । यस्ता भाषिक विशेषताहरूलाई दृढताको अभावको रूपमा लिइन्छ । यस्ता कुराले व्यावसायिक र सार्वजनिक जीवनमा महिलाको अधिकारलाई कम गरेको पाइन्छ । यसबाट महिलामा हीनताभास हुन सक्छ ।

महिला: भाषाको संरक्षक तथा नवप्रवर्तक

प्रसिद्ध समाजभाषावैज्ञानिक ल्यावभले मानक र अमानक परिवर्त्यको प्रयोगमा महिलाको भूमिका ठुलो

भूमिका रहेको कुराको चर्चा गरेका छन्। लैङ्गिकता एउटा सामाजिक कोटि मात्र होइन। यो आफैमा एउटा समस्या पनि हो (लाबोभ, १९९० ई.)। यसले गर्दा नै महिला र पुरुषले विशेष भाषाको स्वरूप रोन्छन्। महिलालाई एकातिर मानक भाषाको संरक्षक मानिएको छ भने अर्को तर्फ नवीन भाषिक संरचनाको प्रवर्तक पनि मानिएको छ।

महिला मानक भाषाको संरक्षक

ल्यावभको भनाइअनुसार पुरुषले भन्दा महिलाले मानक भाषाको प्रयोग धेरै गर्छन्, यसलाई स्थिर समाज-भाषा वैज्ञानिक चल वा परिवर्ती पनि भनिन्छ। यो विषयमा धेरै अध्ययनहरू भएका छन्। अङ्ग्रेजी भाषाबाट उदाहरण दिदै लाबोभले यस कुराको पुष्टि गरेका छन्। अङ्ग्रेजी भाषामा महिलाले पुरुषले भन्दा अपूर्ण पक्षको सङ्केतक ९ (ing) को प्रयोगमा मानक रूपको प्रयोग गरेको पाइन्छ। महिला पुरुषको तुलनामा मानक र अमानक (non-standard) का बारेमा धेरै संवेनशील हुने बताइएको छ। अर्का प्रसिद्ध भाषावैज्ञानिक ट्रजिलले पश्चिमी समाजमा पुरुषलाई कर्म वा कार्यका आधारमा र महिलालाई उनीहरूको देखावट (how they appear) का आधारमा मूल्याङ्कन गर्ने प्रचलन रहेको कुरा सङ्केत गरेका छन्। त्यस्तै महिलाहरूले आफ्नै समूहमा वा पुरुषको समूहमा विशेष पहिचान देखाउन बोल्दा वा सिंगारपटारमा प्रतिकात्मक कुराहरू प्रयोग गरेको पाइन्छ। सामान्यतया समाजले नगर्न भनेका कुराहरू महिलाले पुरुषको तुलनामा कम गर्छन्।

नेपालको सन्दर्भमा कुरा गर्ने हो भने यस विषयमा गहन अध्ययन भएको देखिदैन। तैपनि नेपाल सरकारको स्वीकृतिमा भाषाविज्ञान केन्द्रीय विभागले नेपालको भाषिक सर्वेक्षण (सन् २००९-२०१८) को क्रममा नेपालका ९६ जति भाषाको समाजभाषावैज्ञानिक सर्वेक्षणमा भुजेल जस्ता अपसरण भएका भाषामा बाहेक अन्य भाषाको हकमा सामान्य भाषा प्रयोग, मातृभाषा प्रतिको अभिवृत्ति र भाषा विकासको चाहनामा पुरुषको तुलनामा महिलाहरू निकै अगाडि रहेका छन्। त्यस्तै महिलाबाट सङ्कलन गरेका

२१० विशिष्टीकृत शब्दहरूमा पुरुषको तुलनामा बढी शब्दहरू मातृभाषाका पाइएका छन् (रेग्मी, २०२१ ई. ए. पृ. ७१)। त्यस्तै भुजेल र काइके भाषाको पुराना व्याकरणात्मक रूपलाई महिलाले बढी कायम गरेको पाइन्छ। धेरै भाषाको सर्वेक्षणमा समुदायमा केटाकेटीलाई कथा सुनाउँदा, घरमा गीत गाउँदा र पारिवारिक जमघटममा बाहेक गन्ती गर्दा, ठट्टा गर्दा, कथा भन्दा, छलफल/वादविवाद गर्दा, प्रार्थना गर्दा, भगडा गर्दा तथा गाली गर्दा जस्ता भाषा प्रयोगका क्षेत्रहरूमा पुरुषको तुलनामा महिलाहरूले मातृभाषा केही बढी प्रयोग गरेको पाइन्छ। प्रार्थना गर्दा, भगडा गर्दा र गाली गर्दा यी भाषिक समुदायमा महिलाहरूले पुरुषको तुलनामा मातृभाषाको प्रयोग बढी गरेको पाइन्छ। त्यतिमात्र नभएर यी भाषा प्रयोगका क्षेत्रमा महिलाहरूले कहिल्यै पनि पुरुष जस्तै धेरै भाषा प्रयोग गरेको पाइँदैन। यी भाषिक समुदायमा नेपालका अरू समुदायमा जस्तै पुरुषको तुलनामा महिला नै भाषा प्रति बढी अनुरक्त वा निष्ठावान रहेको पाइएको छ (रेग्मी, २०२१ ई. ए. पृ. ६६-६७)।

नवीन भाषिक संरचनाको प्रवर्तक

पुरुषको तुलनामा महिलाले अमानक परिवर्त्यको प्रयोग बढी गर्दछन्। यसको उदाहरणका रूपमा अङ्ग्रेजी भाषामा स्वरको प्रयोगलाई लिइएको छ। अमेरिकाको टेक्सासमा युवकले भन्दा युवतीले उच्चपञ्चको शिथिल रूप बढी गरेको पाइएको छ। महिला र पुरुषले प्रयोग गर्ने भाषाको रूपका आधारमा केही सिद्धान्तहरू (principles) प्रतिपादन भएका छन् (मायरहोफ, २००९ ई. पृ. २०७)। यसैसँग सम्बन्धित अर्को सिद्धान्त पनि चर्चामा पाइन्छ। विभिन्न कारणले गर्दा भाषा परिवर्तन भइरहेको हुन्छ। त्यस बारेमा वक्ताहरू सचेत नै रहेका हुन्छन्। केही परिवर्तित रूपलाई समाजले सकारात्मक रूपमा लिएको पाइन्छ। आजभोलि हिन्दी टेलीचलचित्रमा निकै नै स्थानीय भाषाका शब्दहरू प्रयोग भएको पाइन्छ। यसलाई समाजले सकारात्मक रूपमा लिएको नै छ (रेग्मी, २०७९, पृ. ६)। नेपालमा भने नेपाली बोल्दा अङ्ग्रेजी शब्दहरू निकै प्रयोगमा आएको अवस्था

छ । यस सिद्धान्तअनुसार महिलाले पुरुषको तुलनामा नयाँ वा समाजले सकरात्मक रूपमा लिएका रूपलाई बढी प्रयोग गरेको पाइन्छ । रेग्मी (२०७९, पृ. ६) का अनुसार नेपालमा पुरुषले भन्दा महिला अन्नप्रासनको सट्टामा हिन्दी भाषाको पासनी बढी प्रयोग गरेको पाइन्छ । यसको परिणात्मक अध्ययन भने गर्नुपर्दछ ।

कोलम्बिया, पेरू र ब्राजिलको सीमाना वरिपरि रहेको भौपेस नामक क्षेत्रमा बाबुको भाषिक समूहभन्दा बाहिरको समूहसँग विवाह गर्ने प्रचलन रहेको छ । महिलाले विवाह गरी लोनेको घर गएपछि पनि आफ्नो मातृभाषा नै बोल्छिन् भने बालबालिकाले बाबुआमा दुबै भाषा सिक्दै हुर्कन्छन् । पहिले पहिले बाबु र बाबुका इष्टमित्रसँग बाबुको भाषामा कुरा गर्ने र आमा र आमाका इष्टमित्रसँग मातृभाषामा कुरा गर्ने चलन थियो (मायरहोफ, २००९ ई., पृ. २०४) । नेपालको सन्दर्भमा कुरा गर्दा दुःख लाग्ने स्थिति छ । राई किराती समुदायमा पनि अन्तर्भाषिक विवाह हुन्छ । चाम्लिङ भाषी केटीले बान्तवा भाषी केटासँग विवाह गरेमा एकले अर्कोको भाषा सिक्नुको सट्टा सजिलोको लागि नेपाली बोल्ने गरेको पाइन्छ । उनीहरूबाट जन्मेको बच्चाले न त आमाको न त बाबुको भाषा सिक्छ । उसले आमाको काखैबाट नेपाली सिकेको पाइन्छ । यसरी हेर्दा त महिला मातृभाषाको संरक्षक नभई विनासक रहेका पाइन्छ । त्यस्तै मधेशमा पनि मैथिली भाषी केटाले भारतबाट भोजपुरी वा अन्य भाषी केटी विवाह गरेमा घरमा हिन्दी प्रयोग गरेको पाइन्छ । खोजेमा यस्ता उदाहरणहरू अरू पनि पाउन सकिन्छ । सामान्यतया महिलाहरू आफ्नो भाषाप्रति पुरुषको तुलनामा बढी निष्ठावान रहेको पाइएको पाइन्छ । तर यसको ठीक उल्टो थकाली भाषिक समुदायमा महिलाको तुलनामा पुरुष आफ्नो भाषाप्रति बढी निष्ठावान रहेको पाइएको छ (रेग्मी, २०१७ ई., पृ. २०) ।

नेपाली भाषा र लैङ्गिकता

लैङ्गिकता भनेको लैङ्गिक आधारको सामाजिक भेदभाव (social distinctions) हो । यो भेदभाव भाषा

प्रयोगको भिन्नताले प्रस्ट देखाउँछ । अर्को शब्दमा व्यक्तिले प्रयोग गरेको भाषाले पनि सामाजिक भिन्नता वा पहिचान देखाउँछ । भाषा र लैङ्गिकताका बारेमा भएको अध्ययनमा भाषा प्रयोगमा देखिएका भिन्नताहरूलाई तीन वर्गमा विभाजन गरिएको छ । पहिलोमा, वक्ता वा व्यक्ति जोसँग बोलिएको छ को लिङ्गका आधारमा भाषा प्रयोगमा देखिएको भिन्नता, दोस्रोमा सन्दर्भक (referent) को लिङ्गको आधारमा गरिने भाषा प्रयोगमा भिन्नता र तेस्रोमा लिङ्ग सङ्केत गरिएको छ वा छैन भन्ने सन्दर्भमा भाषामा परिवर्तन गर्ने प्रयासस्वरूप हुने भिन्नता । कुनै अध्ययनले भाषामा देखिने लैङ्गिक भिन्नतालाई समाजको प्रतिविम्बको रूपमा लिएका छन् भने कुनैले यस्तो भाषालाई समाजको निर्माण र समाजलाई कायम नै राख्ने प्रमुख साधनको रूपमा लिएका छन् । लैङ्गिकताका आधारमा नेपाली भाषाको प्रयोग भिन्नताका बारेमा कुनै विस्तृत अध्ययन भएको पाइँदैन ।

वक्ता वा सम्बोध्य (addressee) को लिङ्गको आधारमा भाषाको प्रयोगमा भिन्नता

नेपाली भाषामा वक्ता स्त्रीलिङ्गी भएमा 'मैले भात खाएकी छु', 'मैले भात खाएकी थिएँ' हुन्छ भने वक्ता पुलिङ्गी भएमा 'मैले भात खाएको छु', 'मैले भात खाएको थिएँ' हुन्छ । नेपाली भाषामा सम्बोध्यको (addressee) लिङ्ग स्त्रिलिङ्ग भएमा 'तिमी काली छौ' र पुलिङ्गी भएमा 'तिमी काला छौ' भन्ने हुन्छ । नेपालीमा पुरकापेक्षीको रूपमा आउने नाम स्त्रीलिङ्गी भएमा वक्ता पुलिङ्गी भए पनि सम्बन्धवाचक सर्वनामले स्त्रीलिङ्गी रूप लिन्छ । जस्तै मेरी छोरी राम्री छे । रामकी स्वास्नी इत्यादि । तर सियोन भाषा परिवारको बिलोखी भन्ने लोप भइसकेको भाषामा 'Carry it' भन्ने अर्थ लाग्ने संरचनामा वक्ता र सम्बोध्य दुवै पुरुष हुँदा एउटा संरचना, वक्ता पुरुष वा महिला तर सम्बोध्य महिला हुँदा एउटा संरचना र त्यस्तै वक्ता पुरुष महिला तर सम्बोध्य पुरुष हुँदा अर्कै संरचना प्रयोग हुने देखिन्छ (सदरल्यान्ड, १९९७ ई., पृ. ५१८-५१९) ।

सन्दर्भक (referent) को लिङ्गको आधारमा गरिने भाषा प्रयोगमा भिन्नता

नेपालीमा म, तिमि, तपाईं, ऊ जस्ता सर्वनामहरू लैङ्गिक-तटस्थ देखिन्छन्। वाक्यमा क्रिया वा विशेषणको मेलबाट मात्र यिनीहरूको लिङ्ग पहिचान गरिन्छ। नेपाली भाषामा सन्दर्भकर्ता (referent) को लिङ्गको आधारमा भाषिक भिन्नता पाइन्छन्। सन्दर्भक स्त्रीलिङ्गी भएमा 'ऊ आउँछे, उनी आउँछिन्, ऊ आई, उनी आईन्' हुन्छ भने सन्दर्भक पुलिङ्गी भएमा 'ऊ आउँछ, उनी आउँछन्, ऊ आयो, उनी आए' हुन्छ। आजभोली अनौपचारिक प्रयोगमा भने 'सीताले भात खान्छ' जस्ता संरचनाहरू प्रयोग गरिएका पाइन्छन्। तर स्त्रीलिङ्ग सन्दर्भक मानवइतरको छ भने क्रियापदमा पुलिङ्गीको रूपमा व्यवहार गरिन्छ। जस्तै, गाई विरामी भयो।

अन्य आधारमा देखिएका भाषिक भिन्नता

नेपाली भाषाका संरचना पितृसत्तात्मक छन्। नेपालीमा लिङ्ग-विशिष्ट व्याकरणीय सङ्केतहरू प्रयोग गरिन्छ। क्रियापदमा देखिने कर्ताको मेल र सम्बन्धवाचक विशेषणको प्रयोगले महिला र पुरुषलाई छुट्याउँछन्। सांस्कृतिक उखानटुक्का र भाषिक मानकले महिलाको प्रायः परम्परागत भूमिकाहरू प्रतिविम्बित गरेको देखिन्छ। महिलालाई घर भित्र नै पुरुषको अधिनमा राख्ने कुरालाई जोड दिएको पाइन्छ। यी कुराले लैङ्गिक असमानतालाई बलियो बनाएको पाइन्छ। नेपालीमा विशेषण, क्रियापद, र सम्बन्धवाचक विशेषणहरू नामको लिङ्गको आधारमा रूप परिवर्तन गर्छन्। महिला सन्दर्भहरू सङ्केत गर्न प्रायः स्त्रीलिङ्गी प्रत्यय थपिन्छ (जस्तै, 'तुलो' महिलाको लागि 'तुली' बन्छ)। नेपालीमा नामपदावलीमा विशिष्ट लिङ्ग चिह्नहरू प्रयोग गरिन्छ। केही नामहरू स्वाभाविक रूपमा स्त्रीलिङ्गी छन्। तापनि नेपालीमा परम्परागत रूपमा सामान्य परिदृश्यहरूको लागि पुलिङ्गी रूपहरू प्रयोग गरिन्छ। पुरुषको उपस्थितिलाई जोड दिएको पाइन्छ। 'पोथी बासेको नराम्रो हुन्छ' जस्ता नेपाली भाषाका

उखानटुक्काले महिलाहरूको अधीनस्थ स्थितिलाई चित्रण गर्दछ। उनीहरूलाई गृहिणी र हेरचाहकर्ताको भूमिकामा अलमलाई पितृसत्तात्मक दृष्टिकोणलाई बलियो बनाएको पाइन्छ। नेपालमा अरू ठाउँमा जस्तै महिला वक्ताहरूले पुरुषहरूको तुलनामा बढी मानक, औपचारिक र विनम्र रूपहरू प्रयोग गर्छन् भन्ने पनि केही अध्ययनले देखाइका छन्। तर बोलचालमा भने क्षेत्रीय रूपहरू प्रयोग गर्छन् भन्ने देखाइएको छ। महिलाहरूले अभिवादन र अभिव्यक्तिहरूमा आरोही अनुतानको प्रयोग बढी गर्दछन् भने पुरुषहरूले प्रायः अवरोही अनुतानको प्रयोग गरेको पाइन्छ। नेपाली समाजले अझै पनि पदानुक्रम (hierarchy) मान्यता दिइरहेको छ। त्यसैले परम्परागत नेपाली संस्कृतिले महिलाहरू बढी विनम्र वा अप्रत्यक्ष हुने अपेक्षा गरेको पाइन्छ। पुराना कागज पत्रमा अर्ध पनि पारिवारिक नाममा जैसेनी, कँडेलनी लेखेको पाइन्छ। यसले गर्दा महिलाहरूले प्रयोग गर्ने संरचनाको छनोटमा असर पारेको हुन्छ। तर आजभोली भने युवा पुस्ता र सहरमा बस्ने र शिक्षित महिलाहरूले बहदो रूपमा लिङ्ग-तटस्थ वा कम प्रतिबन्धात्मक भाषा प्रयोग गरिरहेको पाइन्छ। यसले गर्दा गर्दा पुरुष र महिला बोली बिचका भिन्नताहरू कम हुँदै गइरहेका छन्।

निष्कर्ष

यो लेखमा भाषिक संरचनामा महिलाको भूमिकाका बारेमा छलफल गर्ने क्रममा भाषिक संरचनाको प्रयोगमा लैङ्गिक भिन्नता, महिलाले प्रयोग गर्ने भाषिक संरचनाका विशेषता र ती विशेषता बारेका प्रमुख दृष्टिकोणको समीक्षा गर्दै भाषिक संरचनामा महिलाको भूमिकाका बारेमा चर्चा गरिएको छ। साथै नेपाली भाषा र लैङ्गिकताका बारेमा पनि चर्चा गरिएको छ। विशेषतः पश्चिमी मुलुकमा नारीवादी आन्दोलनपछि विभिन्न भाषाको सन्दर्भमा लैङ्गिकताका बारेमा विभिन्न प्रकारका अध्ययनहरू भएका छन्। ती अध्ययनमा महिलाको भाषालाई पुरुषहरूको भाषाबाट विचलन भएको रूपको रूपमा हेरिएको थियो। पछि यो दृष्टिकोणमाथि थप विवेचना हुँदै न्यूनता, प्रभुत्व,

भिन्नता र गतिशीलता जस्ता नयाँ दृष्टिकोणबाट महिलाले प्रयोग गर्ने भाषालाई हेरेको पाइन्छ। व्यावहारिक रूपमा भाषा प्रयोगका दृष्टिकोणबाट लैङ्गिकताको अभ्यास विभिन्न रूपमा भएको पाइन्छ। महिलालाई मानक भाषाको संरक्षकको रूपमा एकातिर मानिएको छ भने अर्कोतर्फ भाषिक परिवर्तनका संवाहकको रूपमा हेरेको पाइन्छ। तै पनि अझै भाषिक संरचनामा महिलाको के कस्तो भूमिका रहेको छ भन्ने कुरालाई सन्तोषजनक रूपमा छलफल गर्नका लागि आवश्यक मात्रामा तथ्याङ्क अथवा सामग्री उपलब्ध छैनन्। भेटिएका कुरा पनि अङ्ग्रेजी वा अन्य भाषिक समुदायमा गरिएको पाइन्छन्। नेपालको सन्दर्भमा

महिलाको भूमिकाको चर्चा गर्नका लागि उपयुक्त तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न पनि निकै गाह्रो छ। प्राथमिक तथ्याङ्कको प्रयोग नगन्य मात्रामा भएको छ। भाषा र लैङ्गिकताका बारेमा विभिन्न सामग्रीहरूमा छरिएर रहेका जानकारीलाई भाषिक संरचनामा महिलाको भूमिकाको बारेमा छलफल गर्नका लागि प्रयोग गर्दा यो नेपाली भाषामा लेखिएको सामान्य लेखको रूपमा उभिन पुगेको छ। एउटा सामान्य लेखको लागि यो शीर्षक निकै जटिल छ। सैद्धान्तिक रूपमा हेर्दा त नेपालको सन्दर्भमा पनि भाषिक संरचनामा महिलाको भूमिकाको उचित मूल्याङ्कन गर्नका लागि विस्तृत अध्ययनको आवश्यकता रहेको छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- राई, तारामणी (२०२३). 'किराती भाषाको समाजशास्त्र'. *समाज अन्वेषण*. १(२). १७-२५. <https://doi.org/10.3126/anweshan.v1i2.65365>
- रेग्मी, अम्बिका (२०७९). 'भाषा र लैङ्गिकता'. *भाषालोक*. (अनुसन्धानमूलक पत्रिका). १-१०।
- Coats, J. (2016). *Women, Men and Language: A Sociolinguistic Account of Gender Differences in Language*. Third edition. Routledge.
- Fellego, A. N. (1995). Patterns and Functions of Minimal Response. *American Speech*. 70(2), 186-199.
- Jespersen, O. (1922). *Language, Its Nature, Development and Origin*. George Allen & Unwin. (Repr., New York: W. W. Norton, 1964).
- Labov, W. (1990). The intersection of sex and social class in the course of linguistic change. *Language Variation and Change*. 2(2), 205-254. doi:10.1017/S0954394500000338
- Lakoff, R. (1973). Language and Woman's Place. *Language in Society*. 2 (1), pp. 45-80. <http://www.jstor.org/stable/4166707>.
- Meyerhoff, M. (2009). *Introducing Sociolinguistics*. Reprint. Routledge
- Regmi, A. (2017). *A Sociolinguistic Survey of Thakali*. A report submitted to Linguistic Survey of Nepal (LinSuN), Central Department of Linguistics, Tribhuvan University, Kathmandu.
- Regmi, D. R. (2021a). *A Sociolinguistic Survey of the Languages of Nepal: A Synopsis, Volume I: Tibeto-Burman Languages*. (Including a sociolinguistic typology of the Tibeto-Burman languages spoken in Nepal). LINCOM GmbH.
- Regmi, D. R. (2021b). *A Sociolinguistic Survey of the Languages of Nepal: A Synopsis, Volume II: Indo-Aryan, Dravidian and Austro-Asiatic Languages*. (Including a sociolinguistic typology of the Tibeto-Burman languages spoken in Nepal). LINCOM GmbH.
- Schegloff, E. (1972). Sequencing in Conversational Openings. In J. Fishman (Ed.). *Selected Studies and Applications*. (Vol.2, pp. 91-125). De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110880434-006>
- Southerland, R.H (1997). Languages in Social Contexts. In W. O'Grady & M. Dobrovolsky (Eds.), *Contemporary Linguistics: An Introduction*. (3rd ed. , pp. 509-550). St Martin's Press.